
THE SPECIALTY OF PHONETIC-PHONOLOGY AT THE SPOKEN OF KARADAK – SHKUP VEÇORITË FONETIKE-FONOLOGJIKE TË TË FOLMES SË KARADAKUT TË SHKUPIT

ASLLAN HAMITI

Departamenti i Gjuhës dhe i Letërsisë Shqiptare, Fakulteti i Filologjisë “Blazhe Koneski”, Universiteti
“Shën Qirili e Metodi”, Shkup, MAQEDONI

Emaili: asllan_hamiti@yahoo.com

AKTET IV, 4: 672 - 676, 2011

PERMBLEDHJE

Karadaku i Shkupit shtrihet në zonën veriore të Maqedonisë. Pjesa skajore e këtij regjioni shtrihet përgjatë kufirit të Maqedonisë me Kosovën. Ai përfaqëson një tërësi gjeografike, etnografike dhe gjuhësore. Në këtë kumtesë do të trajtojmë përmbledhtas veçoritë fonetike e fonologjike të të folmes në fjalë. Do të shqyrtojmë inventarin e fonemave zanore e bashkëtingëllore, vlerën fonologjike të gjatësisë dhe të hundorësisë së zanoreve, mungesën e fonemës /ë/, dukuritë fonetike, siç janë diftongimi i zanoreve, qiellzorizimi i ëgç-së në ëgçj, shqiptimi më i përparmë i mesgjuhoreve ëq, gjç; shndërrime zanoresh e bashkëtingëlloresh, buzorëzimin e zanores ëaç në ëoç, përngjashmimin e grupeve të zanoreve e të bashkëtingëlloreve, rënien dhe shtimin e tingujve etj. dhe në fund kemi përcaktuar vendin e kësaj të folmeje në strukturën dialektore të shqipes.

Fjalët çelës: e folme, inventar, diftongim, qiellzorizim, afrikatizim, buzorëzim

SUMMARY

The spoken of Karadaku - Shkup is on field in the north of Macedonia. The divvy of this field is in the boundary of Macedonia with Kosova. It's representative of the geographic, ethnographic and linguistic in the general altogether. In this studies we'll attend the specialty of phonetic and phonology at the spoken of Karadak – Shkup. In the following we will study for vowel and consonant in the concept of phonology and their length of nasalize. The wantage of the vowel /ë/ and the phonetic occurrence are the diphthong of vowels, the palatal ëgç into the ëgçj, the before pronunciation of ëq, gjç; the conversion of vowel and consonant; the labial of the vowels ëaç into ëoç; the simulation groups of vowel and consonant and the falling or raise etc. The end of this study we have decided for the place of that spoken and the structure of the Albanian dialects.

Key words: Spoken, inventory, diphthong, palatal, affricate, labial.

HYRJE

Ndërmjet Shkupit, Kumanovës, Gjilanit, Preshevës dhe Kaçanikut shtrihet një krahinë malore që quhet Karadak. Këto vargmale ngjiten përpjetë nga lugina e Shkupit (në jug), lugina e Kumanovës (në lindje), Lugina e Gjilanit (në veri) dhe rrjedha e lumit Lepenec (në perëndim). Ky masiv malor shtrihet në drejtimin jugperëndim – verilindje, me majën më të lartë Ramno që ka 1.651 metra lartësi mbidetare ("http://hr.wikipedia.org/wiki/Skopaska_Crna_Gora").

Në Karadaku e Shkupit jetojnë popullsi me përkatësi të ndryshme kombëtare: shqiptarë, maqedonas, serbë, myslimanë, turq, romë dhe të tjerë.

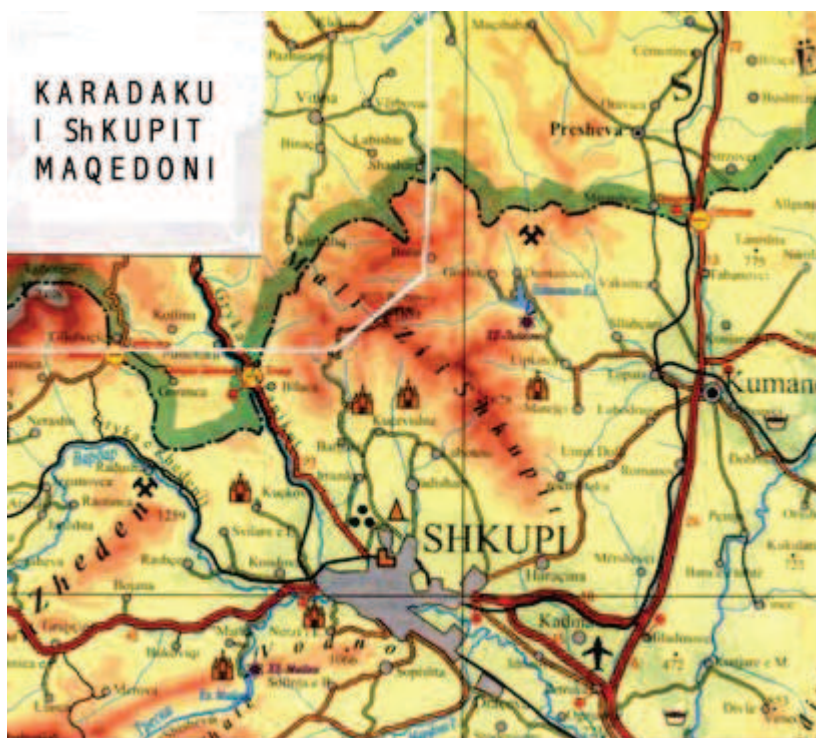
Karadaku i Shkupit (që e quajmë edhe Mali i Zi i Shkupit, *maq.* Скопска Црна Гора (Skopska Crna Gora) shtrihet në pjesën veriore të Maqedonisë. Ai përfaqëson një tërësi gjeografike, etnografike dhe gjuhësore. Kufiri verior i Karadakut të Shkupit përkon me kufirin e Maqedonisë me Kosovën. Në lindje kufizohet me fshatrat e Kumanovës dhe të

Likovës, ndërsa në perëndim si kufi natyror mund të merret lumi Lepenec si edhe rruga magjistrale Shkup – Prishtinë.

Në këtë kumtesë do të trajtojmë përmbledhtas veçoritë kryesore fonetike e fonologjike të këtij areali gjuhësor, përkatësisht të 11 fshatrave me mbi 15 mijë banorë, pra të katundeve Tanushë, Brezë, Malinë, Bllacë, Luboten, Straçincë, Orllancë, Mojançë, Grushinë. Për shkak se pjesa më e madhe e banorëve të fshatrave Haraçinë dhe Hasanbeg, që gjenden në jug të zonës, janë

të ardhur nga katundet përreth, në aspektin dialektor edhe këto dy fshatra i takojnë këtij areali.

Materialin dialektor e mblodhëm nëpër të gjitha fshatrat e kësaj krahine të banuara me shqiptarë, me pyetje të tërthorta në bazë të një pyetësi dhe me biseda të lira e tematike me informues tipikë të moshuar e të paarsimuar, të cilët nuk kanë munguar për një kohë të gjatë nga vendi i lindjes.

Inventari i fonemave zanore

Në mënyrë të përgjithësuar, vështruar nga pikëpamja fonetike dhe fonologjike, kjo e folme ka një sistem zanorësh me kundërvënie fonologjike të gjatësisë (zanore e shkurtër ~ zanore e gjatë) dhe të hundorësisë (zanore gojore ~ zanore hundore). Rrjedhimisht, kjo e folme ka një inventar me 14 fonema zanore të theksuara (10 gojore dhe 4 hundore), nga të cilat:

5 të shkurtra: /a/ /e/ /o/ /i/ /u/

5 të gjata: /a:/ /e:/ /o:/ /i:/ /u:/

4 hundore: /ã/ /ê/ /ê/ /û/

Në rrokje të patheksuar përdoret edhe zanorja e shkurtër /ë/ që ka statusin e tingullit, por jo edhe të fonemës.

Këto 14 fonema zanore kanë fushë të gjerë përhapjeje, përkatësisht realizohen nëpërmjet modifikimeve të ndryshme si alofone, deri sa edhe si diftongje gjatë shpërbërjes së /i/-së dhe

të /u/-së në dyzanorësh: /i/ në ëaiç, ëëiç, ëëiç: *shpai, shpëi* (< shpi, shtëpi), dhe të /u/ në ëauç: *nause* si dhe në formë të monoftonguar *na:se* (< nuse); diftongoide ëäç: *caëng* (< cung), *rraësh* (< rrush); ëuço: *kuodër* (< kodër), *muotër* (< motër), *i vuogël* (< i vogël); sekuenca diftongore ëieç: *gjieþ, liepër, lietër, viega* (< gjeth, lepur, letër, vegë) etj.

Këto fonema në rrokje të theksuar në trekëndëshin akustik mund të paraqiten kështu:

a) të shkurtra b) të gjata c) hundore
 /i/ /u/ /i:/ /u:/ /î/ /û/
 /e/ /o/ /e:/ /o:/ /ê/ /ã/
 /a/ /a:/

Zanoret e theksuara janë afërsisht dy herë më të gjata sesa të patheksuarat. Këtu na dalin 6 zanore në rrokje të patheksuar:

ëaç, ëeç, ëëç, ëoç, ëiç dhe ëuç.

Përgjithësisht, si në të gjitha të folmet e gegërishtes, ashtu edhe në të folmen e Karadakut të Shkupit, në rrokje të theksuar në pikëpamje fonetike dallojmë tri gjatësi zanorësh: të shkurtra, të mesme dhe të gjata. Por, vetëm të shkurtrat krijojnë kundërvënie fonologjike me zanoret e gjata, ndërsa zanoret e gjatësisë së mesme nuk krijojnë kundërvënie, ato nga pikëpamja e gjatësisë janë asnjansë. Gjatësia e zanoreve në këtë të folme, si edhe në të gjitha të folmet e tjera gege ka vlerë kuptimdalluese (semantike), si në çiftet minimale të fjalëve: *kos* ~ *ko:s* 'kos-i – kos-a', *çaj* ~ *ça:j* 'çaj-i për pije - shqyej', *boll* ~ *bo:ll* 'mjaft – bollë, lloj gjarpri' ose funksion gramatikor: që të bëjë dallimin e gjinisë së emrit (mashkullor – femëror): *plak* ~ *pla:k* 'plak - plakë', *kunat* ~ *kuna:t* 'kunat - kunatë'; dallimin e numrit (njëjës – shumë): *dishek* ~ *dishe:k* 'dyshek - dyshekë', *dham* ~ *dha:m* 'dhëmb - dhëmbë', *dollap* ~ *dolla:p* 'një dritare – shumë dritare' etj.

Edhe pse zanoret hundore janë pjesë e shprehisë nyjëtimore të Shqiptarëve të Karadakut të Shkupit, ekzistenca e një numri të vogël të çifteve minimale fjalësh që dallohen nëpërmjet opozicionit fonologjik zanore gojore ~ zanore hundore dëshmon për prirjen e kësaj të folmeje, si edhe të folmeve të tjera gege (në jug më shumë e në veri më pak) për humbjen e vlerës

fonologjike të hundorësisë, përkatësisht prirjes për defonologjizimin e hundorësisë dhe të gjatësisë së zanoreve. Nga materiali i vjelë dialektor e kemi pasur vështirë që të veçojmë çifte të tilla fjalësh të cilat hundorja i kundërvihet zanores përkatëse gojore për të krijuar fjalë me kuptim të ndryshëm. Të tillë kemi shembuj të paktë:

kundërvënie fonologjike zanore gojore ~ zanore hundore				
zanore gojore	kuptimi	~	zanore hundore	kuptimi
rraj	rri	~	rrã:j	rrënjë
lam (na)	(ne) lamë	~	lã:m	lëmë
jan	jan-i	~	jã:n	(ata) janë
(gjemt) tan	djemt tanë	~	e tã:n	e tundë
(ata) kan	(ata) kan	~	kã:n	kën/ë,-a

Theksi

Lidhur me theksin, e folmja shqipe e Malit të Zi të Shkupit, si edhe përgjithësisht të folmet e tjera, nuk përfaqëson izoglosë më vete, por përfshihet në makrosistemin dialektor.

Edhe në këtë të folme, theksi është dinamik, i palëvizshëm në paradigmat e eptimit dhe i ngulitur në një rën nga dy rrokjet e fundit të fjalës, rëndom në rrokjen parafundore ose në rrokjen fundore.

Në këtë të folme, si edhe në të folmet e tjera të gegërishtes qendrore, kur diftongohen zanoret e mbyllura të theksuara /i/ ose /u/, atëherë theksi rregullisht qëndron mbi të njëjtën rrokje, përkatësisht në zanoren e mirëfilltë të diftongut. Krahaso shembujt: *kusi* > *kusai*, *burrnim* > *burrnëim*, *stërnip* > *stërnaip*, *koleshnik* > *koleshnëik*, *nuse* > *nause*, *arushë* > *araush*, *katun* > *kataun*, *kërcunj* > *kërcaung* etj. Theksi bie mbi rrokjen e njëjtë edhe kur diftongu dytësor monoftongohet, sipas tipit: *arushë* > *arash* > *ara:sh*, *nuse* > *nause* > *na:se*, *katund* > *kataun* > *kata:n....*

Në këtë të folme (si në të gjitha të folmet e tjera të gegërishtes) disa emra që në toskërishte shqiptohen me theks në rrokjen fundore *verí, qirí, njerí* etj., në të folmen tonë të njëjtat shqiptohen me theks parafundor, si *véri, qirí, njé:r*.

Prirja e përgjithshme për të theksuar emrat në rrokjen e dytë në këtë të folme del në shesh edhe te disa huazime orientale, të cilat edhe këtu shqiptohen me theks në rrokjen parafundore, si: *káfe, páre, xhézve, tenxhére, tenéqe, téqe, mináre, matáre, çáre, kadífe, déve, feréxhe, xháde, zérde, zahíre* etj, sikurse dhe disa emra vetjakë me burim oriental: *Fatíme, Makfíre, Zahíde, Naíle, Hatíxhe, Halíme, Ájshë* etj. Kjo zhvendosje e theksit nga rrokja fundore në atë parafundore bëhet për shkak të përshtatjes së fjalëve të huazuara me tipin më të përhapur të theksimit të fjalëve në shqipen.

Edhe te sllavizmat (para së gjithash maqedonizmat dhe serbizmat) si dhe tek huazimet e tjera josllave, të huazuara kryesisht me ndërmjetësimin e gjuhës maqedonase, bëhet rregullimi mekanik i theksit, gjegjësisht përshtatja me natyrën e theksit të shqipes. Këto fjalë në trajtën e pashquar më së shumti përdoren si oksitonë. Krahaso shembujt: *koçnicë > koçní:c, kolicë > kolí:c, bollnicë > bollní:c, bullicë > bullí:c > bullaíc, kovác, varanicë > varanaíc, slluzhbeník, opshtinë > opshtí:n, fflaník, popllavë > popllá:v, direktór, sekretá:r, çuvá:r, shumá:r, (mesn) zaední:c* etj.

Inventari i fonemave bashkëtingëllore

E folmja e fshatrave Luboten, Straçincë, Bllacë, Mojancë dhe Orllancë ka një inventar me 29 fonema bashkëtingëllore, ndërsa e folmja e fshatrave Tanushë, Brest, Malinë dhe Grushinë kanë 30 fonema bashkëtingëllore, sepse kanë më tepër bashkëtingëlloren prapagjuhore /ŋ/, që është përftuar nga përngjashmimi i grupit /ng/:

/p/, /b/, /m/, /f/, /v/, /t/, /d/, /l/, /ll/, /c/, /x/, /s/, /z/, /n/, /r/, /rr/, /ç/, /xh/, /sh/, /zh/, /th/, /dh/, /q/, /gj/, /j/, /nj/, /k/, /g/, (/ŋ/), /h/.

Ndër tipare fonetike-fonologjike më të rëndësishme të kësaj të folmeje janë edhe:

1. Diftongimi i zanoreve të mbyllura të theksuara /i/ dhe /u/ në diftongje dytësore, përkatësisht i /i/-së në *ëai, ëiç* dhe i /ú/-së në *ëau, ouç*, si shpër: > *shpai, shpëi*; núse > *nause, nouse*;
2. monoftongimi i diftongjeve në zanore të mirëfillta (arú:sh > araush > araësh, *ara:sh*; rrú:sh > rraush > rraësh > *rra:sh* etj);
3. Përdorimi i shpeshtë i të njëjtave fjalë në dy forma fonetike: të diftonguar dhe të padiftonguar, si *mullëi* dhe *mulli:*, *kusai - kusi:*, *sëi - si*, *temcëi - tepsii*; *kataun - katu:n*, *fortaun - fortu:n*, *ftaurk - ftu:rk* etj.
4. Zhbuzorëzimi i *ëýç* > *ëiç* dhe zbrërthimi i mëtutjeshëm në diftong dytësor (*sý:* > *sí:* > *sai. sëi*), si dhe shndërrimi i /y/ -së në *ëuç*: *shyt > shut*, *dynja:* > *dunja:*, *ymyt > umut*;
5. Mospërdorimi i zanores *ëëç* në pozitë të theksuar;
6. Labializimi i hundores së përgjithshme gege *ëãç* në *ëoç* (*hã:n > ho:n*, *nã:n > no:n*, *kãma > koma*, *bãna > bona*);
7. Rënia e *ëëç*-së në fundin absolut të fjalës, si *a:r* < arë, *do:r* < dorë, *bu:rr* < burrë, *pla:k* < plakë, *dish:e:k* < dyshekë;
8. Mossqiptimi i shpeshtë i /ë/-së në pozitë të patheksuar edhe në mes të fjalës: *tlin* < tëlyen, *malsai* < malësi, *udhta:r* < udhëtar, *lku:r* < lëkurë, *knu:s* < këndues etj.
9. Shndërrimi i zanores /u/ të patheksuar në *ëëç*: *flutër* < flutur, *kumëll* < kumbull, *hekër* < hekur etj.
10. Konsonantizimi i *ëiç*-së dhe i *ëuç*-së së patheksuar në *ëjç*, respektivisht në *ëvç* në fund të fjalës, si: *aj shkoj* (< ai shkoi), *ja* (< ia), *vllaj ma j madh* (< vllai ma i madh); *e piv*, *e dav*, *e prev*, *e thav* (< e piu, e ndau, e preu, e thau) etj;
11. Ruajtja e grupeve e zanoreve *ëaeç* dhe *ëoeç*: *pae*, *lae*, *voe*;
12. Monoftongimi i togjeve të zanore *ëieç* dhe *ëueç* në zanore të gjata *ëiç* dhe *ëu:c*: *diell* > *di:ll*, kam punue > *kam punu:*, por edhe diftongimi i *ëauç* (*punau*) si dhe monoftongimi i të njëjtës, në fshatin Brezë në zanore të gjatë *ëa:c*: *puna:* etj.;
13. Qiellzorëzimi i *ëgç*-së dhe i grupit të vjetër konsonantik *ëglç* në *ëgjç*: *gisht > gjisht*, *gur > gjur*, *gojë > gjo:j*, *prag > pragj*, *larg > largj*; nga forma e

vjetër gluha > *gjuha*, gluni > *gjuni*; i, e glatë > *i, e gja:t* etj.

14. Palatalizimi i grupit të bashkëtingëlloreve ëd**ç** > ë**g**ç: *dja:l* > *gja:l*, *dje* < *gje* dhe i ë**pl**ç > ë**q**ç, si *plak* > *qak*, *plesht* < *qesht*, *pleh* < *qeh*, *plep* < *qep*;

15. Afrikatizimi i bashkëtingëllores qiellzore ë**ç**ç > ë**ç**ç: *qen* > *çen*, *qafë* > *ça:f*, *faqe* > *façe*, *qiell* > *çi:l*! si dhe i ë**g**ç > ë**xh**ç, si në fjalët *gjak* > *xhak*, *gjumë* > *xhu:m*, *gjarpën* > *xharpën*, *gjysmë* > *xhimc*.

16. Shndërrimi i ë**n**ç > ë**j**ç: *zo:j* < *zonjë*, *pej* < *penj*, *rra:j* < *rrënjë*, *e ejte* < *e enjte*, *i shtre:jt* < *i shtrenjtë* etj. e më rrallë në ënç, si *ni* < *një*, *nizet* < *njëzet*.

17. Përngjashmimi (në Tanushë, Bllacë, Mojancë, Orllancë, Brezë dhe Grushinë) dhe ruajtja (në fshatrat Luboten dhe Straçincë) e grupeve të bashkëtingëlloreve ë**m**bç, ë**nd**ç dhe ë**ng**ç: *dham* - *dham*, *vend* - *ven*, *ngat* - *ngat*, *gat*;

18. Rënia e ë**j**ç-së në grupet e bashkëtingëlloreve ë**p**jç, ë**m**jç, ë**v**jç: *pje:shk* > *peshk*, *kam mje:l* > *kam mel*, *vjehërr* > *vehër*);

19. Ruajtja e grupit ë**fl**ç në fshatrat Tanushë, Bllacë, Mojancë, Orllancë dhe Grushinë: *fla:k*, *flo:k*, *flutër* etj. dhe jonizimi i tij në fshatrat Brezë, Malinë, Straçincë dhe Luboten: *fja:k*, *fjo:k*, *ffutër*.

Vendi i të folmes së Karadakut të Shkupit në strukturën dialektore të shqipes

Sipas veçorive gjuhësore që përkojnë me shtrirjen gjeografike, e folmja shqipe e Karadakut të Shkupit mund të cilësohet si **e folme më skajore verilindore e gegërishtes qendrore**. Me fjalë të tjera, të folmet e fshatrave të Malit të Zi të Shkupit, si për nga shtrirja hapësinore, ashtu edhe për nga tiparet gjuhësore, përfaqësojnë kufirin më verior të grupit të të folmeve të gegërishtes qendrore. Pjesa veriore e kësaj krahine në një farë mënyre është përvijuar me kufirin shtetëror të Maqedonisë me Kosovën: fshatrat Tanushë, Bllacë dhe Brezë kufizohen me të folmet e gegërishtes verilindore (afër kufirit të Maqedonisë me Kosovën), ndërsa vendbanimet e

tjera shtrihen diçka më në jug të kësaj zone kufitare. Prandaj, kjo e folme përfaqëson një izoglosë "ndërkaluese nga gegërishtja qendrore në gegërishten verilindore".

Si përfundim, në strukturën dialektore të shqipes, e folmja shqipe e Karadakut të Shkupit i përket gegërishtes qendrore, por në të gjejmë të gërshtuara mjaft tipare gjuhësore të gegërishtes verilindore.

LITERATURA

BAHRI Beci (1985), Sistemi fonologjik i gjuhës së sotme letrare dhe norma fonetike: Studime Filologjike 1: 93-109.

BECI, Bahri (1962/2, 1963/3), Hulumtime gjuhësore në Mat, BUSH, SShSh, Tiranë.

BECI, Bahri (1965), Mbi katër inovacionet fonetike të të folmeve të Gegnisë së Mesme: Konferenca e Parë e Studimeve Albanologjike (15-21 nëntor 1962), Tiranë.

BECI, Bahri (1987), Të folmet qendrore të gegërishtes: Dialektologjia shqiptare V, Tiranë.

BECI, Bahri (1994), Vendi i të folmeve shqipe të Maqedonisë në strukturën dialektore të shqipes: Jehona 1-2, Shkup.

DODI, Anastas (2004), Fonetika dhe fonologjia e gjuhës shqipe, Tiranë.

GJINARI, Jorgji (1989), Dialektet e gjuhës shqipe, Tiranë.

gjuhësore I (Dialektologji), Prishtinë.

HAMITI, Asllan (1999), E folmja shqipe e Karadakut të Shkupit (disertacion doktorate në dorëshkrim), Shkup.

HAMITI, Asllan (2005), Fonetika dhe fonologjia e gjuhës shqipe, Shkup.

TAGLIAVINI, Carlo (1978), Të folmet shqipe të tipit të gegërishtes lindore: Studime

TOPALLI, Kolec (1995), Theksi në gjuhën shqipe, Tiranë.